

УДК 342.951

МАНЬГОРА В.В., кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри історії України та філософії Вінницького національного аграрного університету.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3812-3797>.

ВІТКОВСЬКА К.А., студентка Вінницького національного аграрного університету.

ОСОБЛИВОСТІ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПРОЯВИ БУЛІНГУ ТА ШЛЯХИ БОРОТЬБИ З НИМ

Анотація. У статті автор розглядає правові засоби як частину системи протидії булінгу, охарактеризує особливості правової оцінки булінгу та особливості юридичної відповідальності, юридичної відповідальності неповнолітніх за прояви булінгу, проаналізує дані судової практики, визначає шляхи боротьби з булінгом.

Ключові слова: булінг (цькування), система протидії булінгу, протидія булінгу, правові засоби протидії булінгу, правова оцінка булінгу, юридична відповідальність за прояви булінгу, юридичної відповідальності неповнолітніх за прояви булінгу, шляхи боротьби з булінгом.

Summary. In the article the author considers legal means as a part of the system of counteraction to bullying, describes the peculiarities of legal assessment of bullying and features of legal responsibility, legal responsibility of minors for bullying, analyzes case law, identifies ways to combat bullying.

Keywords: bullying, anti-bullying system, anti-bullying, legal means of anti-bullying, legal assessment of bullying, legal liability for bullying, legal liability of minors for bullying, ways to combat bullying.

Аннотация. В статье автор рассматривает правовые средства как часть системы противодействия буллингу, характеризует особенности правовой оценки буллинга и особенности юридической ответственности, юридической ответственности несовершеннолетних за проявления буллинга, анализирует данные судебной практики, определяет пути борьбы с буллингом.

Ключевые слова: буллинг (травля), система противодействия буллингу, противодействие буллингу, правовые средства противодействия буллингу, правовая оценка буллинга, юридическая ответственность за проявления буллинга, юридическая ответственность несовершеннолетних за проявления буллинга, пути борьбы с буллингом.

Постановка проблеми. 18 грудня 2018 року у другому читанні Верховною Радою України був прийнятий Закон України № 2657-VIII “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)” [1]. Першим кроком правової стратегії протидії булінгу в Україні держава обрала переведення булінгу в ранг адміністративного проступку. Питання полягає у тому, чи буде цей крок ефективним і дієвим відповідно до своєї початкової мети, адже історично прослідковуються непоодинокі випадки, що не завжди суворість з боку закону за вчинення того чи іншого діяння зменшує реальні показники цього явища на практиці (яскравим прикладом слугує запровадження смертної кари як виду покарання за окрему категорію злочинів, які продовжували вчинятися і після її легалізації).

Результати аналізу наукових публікацій. Дослідники Т. Алексеенко, М. Артамонова, І. Бердишев, І. Гомзяк, Ю. Градова, О. Дроздов, Г. Єфремова, О. Іваній, В. Козаченко, Д. Лейн, Л. Лушпай, О. Мельничук, Е. Міллер, О. Ожйова, Н. Опольська, І. Новітська, Т. Постоян, О. Проць, Р. Романків, Ю. Савельєв, Т. Салата, Д. Семегіна,

І. Сидорук, І. Скорбун, С. Стельмах, О. Тимошенко, Т. Федорченко, О. Флярковська, Г. Усатенко, К. Янішевська розглядають правові засоби протидії булінгу. В. Андрєєнкова, В. Мельничук, О. Калашник є авторами методичного посібника “Протидія булінгу в закладі освіти: системний підхід”, який має сприяти системному підходу до розбудови безпечного освітнього середовища із залученням працівників закладів освіти та безпосередньо здобувачів освіти, а саме – дітей і молоді [2].

Метою статті є розкриття правових засобів як частини системи протидії булінгу. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні завдання: охарактеризувати особливості правової оцінки булінгу та особливості юридичної відповідальності в тому числі і неповнолітніх за прояви булінгу, визначити шляхи боротьби з булінгом.

Виклад основного матеріалу. Закон України від 18.12.18 р. № 2657-VIII “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)” доповнив КУпАП України статтею 173-4 яка передбачає що до відповідальності притягуються учасники освітнього процесу, а в разі якщо діяння вчиняють неповнолітні та малолітні, то відповідальність нести будуть батьки або особи що їх замінюють. Для притягнення до відповідальності винної особи слід звернутися до керівника навчального закладу або до Національної поліції України. КУпАП встановлює адміністративну відповідальність у вигляді штрафу від п’ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від двадцяти до сорока годин за вчинення булінгу [3].

Також передбачені кваліфікуючі ознаки діяння: вчинення таких дій групою осіб або повторно протягом року після накладення адміністративного стягнення, малолітніми або неповнолітніми особами віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років, малолітньою або неповнолітньою особою віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років.

Вчинення булінгу (цькування) стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу карається штрафом від 850 до 1700 грн. або громадськими роботами від 20 до 40 годин.

Такі діяння, вчинені повторно протягом року після або групою осіб караються штрафом у розмірі від 1700 до 3400 грн. або громадськими роботами на строк від 40 до 60 годин.

У разі вчинення булінгу (цькування) неповнолітніми до 16 років, відповідатимуть його батьки або особи, що їх замінюють. До них застосовуватимуть покарання у вигляді штрафу від 850 до 1700 грн. або громадські роботи на строк від 20 до 40 годин.

Окремо передбачена відповідальність за приховування фактів булінгу (цькування). Якщо керівник закладу освіти не повідомить органи Національної поліції України про відомі йому випадки цькування серед учнів, до нього буде застосоване покарання у вигляді штрафу від 850 до 1700 грн. або виправних робіт до одного місяця з відрахуванням до 20 % заробітку. Фактично ця норма покладає юридичний обов’язок на директорів, голів, завідуючих та інших керівників закладів освіти реагувати на відповідні насильницькі випадки шляхом ініціативного інформування.

Згідно нових змін Законом України “Про освіту” від 05.09.17 р. № 2145-VIII на керівників освітніх закладів покладається спектр обов’язків щодо протидії булінгу. А саме, вони мають:

- розробляти, затверджувати та оприлюднювати план заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню) в закладі освіти;

- розглядати заяви про випадки булінгу (цькування) здобувачів освіти, їхніх батьків, законних представників, інших осіб та видавати рішення про проведення розслідування; скликати засідання комісії з розгляду випадків булінгу (цькування) для прийняття

рішення за результатами проведеного розслідування та вживати відповідних заходів реагування;

- забезпечувати виконання заходів для надання соціальних та психолого-педагогічних послуг здобувачам освіти;

- повідомляти уповноваженим підрозділам органів Національної поліції України та службі у справах дітей про випадки булінгу (цькування) в закладі освіти [4].

Тобто згідно нововведень, керівник як очільник певного навчального закладу наділяється колом повноважень, що сприяють протидії булінгу на локальному рівні, в рамках конкретного закладу. Він, у свою чергу, при наявності відповідної протиправної ситуації, інформує про такі випадки вищі органи, а також відповідні органи державної влади та місцевого самоврядування. Таким чином, будується “ступенева” система, за якої центральні органи влади залишаються поінформованими про випадки булінгу в конкретних закладах регіонів. Відповідний обов’язок повідомлення покладається й на педагогічних, науково-педагогічних і наукових працівників, інших осіб, які залучаються до освітнього процесу. Таким чином в Україні “вибудована” система всесторонньої осудливої реакції на будь-які прояви булінгу в колективах [1].

Крім того, в Україні під егідою відкритості і прозорості покладається обов’язок кожного закладу освіти забезпечувати на своїх веб-порталах відкритий доступ до планів заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню) в закладі освіти; порядок подання та розгляду (з дотриманням конфіденційності) заяв про випадки булінгу; порядок реагування на доведені випадки та відповідальність причетних до цього осіб [1]. З практичної точки зору це є стратегічно правильним кроком, оскільки з одного боку можливість відкритого доступу до цих ресурсів є одним із способів контролю з боку громадськості, яка не є байдужою до цієї проблеми, а з іншого – практичним “путівником” дій при реальній конфліктній ситуації.

Кожен вітчизняний здобувач в рамках прав, наданих йому освітнім закладом має право на отримання соціальних та психолого-педагогічних послуг як особа, яка постраждала від булінгу (цькування), стала його свідком або вчинила булінг (цькування) [1]. Інститут психологічної допомоги надає можливість особі, що була причетна до вчинення булінгу (власне булер, потерпілий чи свідок) з’ясувати причину виникнення конфліктної ситуації з середини, від самого початку. На практиці це є необхідним інструментом “безпечного” виходу із ситуації, адже насильство і фізичного, і психічного характеру справляє великий вплив на свідомість та психічний розвиток дитини, що може позначитися на її світосприйнятті у майбутньому. Тобто захищаються права потерпілих від булінгу та створюються всі умови якісного, неупередженого розслідування ситуацій підліткового насильства та цькування. Якщо дитина стала потерпілим або свідком булінгу, вона може звернутися до директора школи, який вже буде зобов’язаний зі свого боку вживати певних заходів, у першу чергу інформаційного характеру [5, с. 39].

Також потерпілий може звернутися до соціальної служби у справах сім’ї, дітей та молоді, зателефонувати на гарячу лінію протидії насильству в сім’ї та захисту прав дітей, до Національної поліції, а також до Центру безоплатної правової допомоги.

Сьогодні в усіх школах є психологи та соціальні працівники, які здійснюють соціальний патронаж задля виявлення та попередження шкільного цькування. Вони провадять декілька видів діяльності щодо попередження булінгу: початкові лекції, роз’яснювальні бесіди, тестування, для молодших вікових категорій – розмальовки, картинки тощо. Також є можливим надання комплексної допомоги певній родині (прийом дитини у психолога проводиться разом із батьками для допомоги у взаєморозумінні).

Протидія булінгу потребує вжиття комплексу заходів просвітницького, превентивного характеру. Внаслідок цькування через інформаційний ефект, який може формувати модель поведінки всієї групи, наноситься шкода не лише потерпілому від булінгу, а й свідкам цих дій.

Саме тому зміни до Закону України “Про освіту” зобов’язують розробляти програми протидії булінгу, зобов’язують педагогічних працівників та батьків повідомляти про факти булінгу, а також передбачена адміністративна відповідальність керівників закладів освіти за неповідомлення про факти булінгу органам Національної поліції [4].

На сьогоднішній день є дані судової практики у 58 % судових рішеннях було накладено стягнення у виді штрафу в розмірі 50 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, що становить 850 грн., 18 % випадків отримали максимальний розмір штрафу у розмірі 1700 грн. Крім штрафу, суди практикують захід впливу у формі попередження з вірогідністю 13 %. Окрім цього, судами практикується застосування громадських робіт, зауваження і навіть публічне вибачення. В апеляційному порядку рішення судів першої інстанції у переважній більшості випадків (97 %) не оскаржуються [6]. Справи, що полягають у булінгу шляхом використання сучасних Інтернет-технологій, не містять належних електронних доказів, як наслідок, відповідальність настає виключно у разі визнання вини учасником процесу. Вже наявна судова практика вказує на різноманіття доказової бази, яка може як допомогти притягнути до відповідальності, так і звільнити від відповідальності. На нашу думку, видається прогалиною, що відповідальність несе тільки один з батьків, а не обидва, що є порушенням принципу рівності перед законом за виховання дітей.

Оскільки нормами Закон України від 18.12.18 р. № 2657-VIII “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)” не передбачається внесення змін до Кримінального кодексу України стосовно запровадження кримінальної відповідальності за скоєння правопорушень, пов’язаних з булінгом (цькуванням), оскільки скоєння правопорушенням при вчиненні булінгу (цькування) інших дій, кваліфікуються відповідними статтями Кримінального кодексу України, зокрема – заподіяння тілесних ушкоджень різних видів тяжкості тощо, тому, у цьому випадку правопорушник нестиме відповідне кримінальне покарання без додаткового зазначення про це у Кодексі України “Про адміністративні правопорушення”.

Для кваліфікації булінгу необхідно враховувати всі обставини справи. Варто погодитись із висновком Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України, що залежно від обставин справи, дії можна кваліфікувати за ст. 1732 КУпАП “Вчинення домашнього насильства, насильства за ознакою статі, невиконання термінового заборонного припису або неповідомлення про місце свого тимчасового перебування”) або за низкою статей Кримінального кодексу України (далі – КК України) (ст. 120 “Доведення до самогубства”, ст. 121 “Умисне тяжке тілесне ушкодження”, ст. 122 “Умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження”, ст. 125 “Умисне легке тілесне ушкодження”, ст. 186 “Трабїж”, ст. 187 “Розбїй”, ст. 189 “Вимагання”) [7, с. 45].

Коли результатом булінгу може стати замах на самогубство чи самогубство людини, такі діяння можуть привести винну особу до кримінальної відповідальності за статтею 120 КК України [9].

Так, Законом передбачено, що доведення особи до самогубства або до замаху на самогубство, що є наслідком жорстокого з нею поводження, шантажу, систематичного приниження її людської гідності або систематичного протиправного примусу до дій, що суперечать її волі, схиляння до самогубства, а також інших дій, що сприяють вчиненню

самогубства караються обмеженням волі на строк до трьох років або позбавленням волі на той самий строк (частина перша статті 120 КК України).

Те саме діяння, вчинене щодо особи, яка перебувала в матеріальній або іншій залежності від винуватого, або щодо двох або більше осіб карається обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк (частина друга статті 120 КК України).

Діяння, передбачене частинами першою або другою цієї статті, якщо воно було вчинене щодо неповнолітнього карається позбавленням волі на строк від семи до десяти років (частина третя ст. 120 КК України) [9].

З огляду на особливу загрозу для життя, здоров'я, свободи, честі та гідності особи як благ, які перебувають в Україні під кримінально-правовою охороною, окремі прояви булінгу можуть підпадати під ст. 127 КК України та кваліфікуватися як катування. Дії під час булінгу дуже схожі, а іноді можуть бути й ідентичними до тих дій, які вчиняються під час катування. До таких, зокрема, належать: завдання ударів по тілу, що спричиняє фізичний біль, застосування або погроза застосування поліетиленового пакету для позбавлення можливості дихати, різні посягання на статеву недоторканність особи, придушування, обливання холодною водою, нацькування собак, примушування їсти неїстівні речовини тощо. Означені дії завжди супроводжуються сильним стресом, почуттям нестримного жаху та здатні принизити особу, зламати її морально. У кожному з видів обов'язково настають наслідки у формі сильного фізичного болю або жорсткого морального страждання. В обох випадках є суб'єкти-агресори, які з метою досягнення своєї мети вчиняють щодо іншої особи дії у формі вербального, фізичного чи емоційного знущання. Булери як об'єкти катування усвідомлюють, що їхні дії не відповідають загальноприйнятим у суспільстві правилам поведінки, є навмисними, цілеспрямованими та суспільно небезпечними [8, с. 109].

Ефективна протидія булінгу можлива за умови залучення до неї усіх учасників освітнього процесу, керівників закладів освіти, їх засновників, Міністерства освіти і науки України, державних органів, до сфери управління яких належать заклади освіти, освітнього омбудсмена, громадських організацій тощо. В цьому напрямі вже чимало зроблено шляхом внесення змін до деяких законодавчих актів щодо протидії цькуванню. Правовими засобами протидії булінгу є: законодавче визначення поняття булінгу; встановлення адміністративної відповідальності за цькування учасника освітнього процесу, за неповідомлення керівником закладу освіти уповноваженим підрозділам органів Національної поліції України про випадки булінгу; законодавче закріплення прав та обов'язків здобувачів освіти, їх батьків, педагогічних, науково-педагогічних, наукових працівників, інших осіб, які залучаються до освітнього процесу, спрямованих на протидію булінгу; законодавче закріплення повноважень керівників закладів освіти, їх засновників, Міністерства освіти і науки України, державних органів, до сфери управління яких належать заклади освіти, освітнього омбудсмена, органів місцевого самоврядування, громадських організацій щодо протидії булінгу.

Розглянемо юридичну відповідальність неповнолітніх за прояви булінгу.

Так, згідно з Цивільним кодексом України (далі – ЦК України), дитина у віці до 14 років має часткову цивільну дієздатність та не несе відповідальності за заподіяну нею шкоду. Тобто за будь-який вчинок дитини, пов'язаний із заподіянням шкоди, відповідатимуть її батьки. Окрім відшкодування вказаної вище шкоди, батьки такої дитини можуть бути притягнуті до адміністративної відповідальності (накладення штрафу).

За загальним правилом, закріпленим у ч. 1 ст. 1166 ЦК України, майнова шкода, завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам фізичної чи юридичної особи, а також шкода, завдана майну фізичної або юридичної особи, відшкодовується в повному обсязі особою, яка її завдала [11].

Відповідно до ст. 1179 ЦК України неповнолітня особа (у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років) відповідає за завдану нею шкоду самостійно на загальних підставах.

У разі відсутності у неповнолітньої особи майна, достатнього для відшкодування завданої нею шкоди, ця шкода відшкодовується в частці, якої не вистачає, або в повному обсязі її батьками (усиновлювачами) або піклувальником, якщо вони не доведуть, що шкоди було завдано не з їхньої вини.

При визначенні шкоди психічному здоров'ю використовується також поняття моральна шкода, яке визначається в ЦК України.

Моральна шкода полягає:

- 1) у фізичному болю та стражданнях, яких особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я;
- 2) у душевних стражданнях, яких особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї, близьких родичів;
- 3) у душевних стражданнях, яких особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна;
- 4) у приниженні честі та гідності особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи [11].

Ознаки психічного здоров'я особи визначені в статуті Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ).

Зокрема, ВООЗ характеризує психічне здоров'я як стан благополуччя, при якому людина здатна реалізувати власний потенціал, долати звичайні життєві стреси, продуктивно й плідно працювати, а також робити внесок в життя своєї спільноти.

Критеріями (ознаками) психічного здоров'я за визначенням ВООЗ є:

- 1) усвідомлення і почуття безперервності, сталості та ідентичності свого фізичного та психічного "Я";
- 2) почуття сталості та ідентичності переживань в однотипних ситуаціях;
- 3) критичність до себе і до власної психічної продукції (діяльності) та її результатів;
- 4) відповідність психічних реакцій (адекватність) силі та частоті середовищних впливів, соціальних обставин і ситуацій;
- 5) здатність керування власною поведінкою відповідно до соціальних норм, правил та законів;
- 6) здатність планувати власне життя і реалізовувати ці плани;
- 7) здатність змінювати поведінку в залежності від зміни життєвих ситуацій і обставин.

Протидіяти булінгу варто і на тих початкових стадіях, коли дії булерів не можуть ще кваліфікуватися як нанесення тілесних ушкоджень, чи завдання фізичного болю, а стосуються лише моральної шкоди і спричиняють душевні страждання, тобто вадять психічному здоров'ю у визначенні ВООЗ.

За вчинення адміністративних правопорушень до неповнолітніх у віці від шістнадцяти до вісімнадцяти років можуть бути застосовані такі заходи впливу:

зобов'язання публічно або в іншій формі попросити вибачення у потерпілого; попередження;

догана або сувора догана; передача неповнолітнього під нагляд батькам або особам, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічному або трудовому колективу за їх згодою, а також окремим громадянам на їх прохання.

У разі вчинення особами віком від 16 до 18 років деяких адміністративних правопорушень (наприклад, дрібне викрадення чужого майна, стрільба з вогнепальної або пневматичної зброї, злісна непокора законному розпорядженню поліцейського, дрібне хуліганство), вони підлягають відповідальності на загальних підставах.

Зокрема, за вчинення дрібного хуліганства особою віком від 16 до 18 років на неї може бути накладено одне із стягнень: штраф, громадські роботи, виправні роботи або адміністративний арешт.

Якщо особа вчинила дрібне хуліганство у віці від 14 до 16 років до відповідальності у виді штрафу буде притягнуто її батьків.

За загальними правилами, відповідальність за булінг настає, коли людині виповняється 16 років (стаття 12 КУпАП) [3]. І за свої дії вона відповідатиме самостійно.

Якщо булінг вчинила дитина віком до 16 років, за її дії будуть відповідати батьки або особи, які їх замінюють.

Булінг, вчинений малолітніми або неповнолітніми особами віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років тягне за собою накладення штрафу на батьків або осіб, які їх замінюють, від п'ятдесяти (850 грн.) до ста (1700 грн.) неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від двадцяти до сорока годин (частина третя статті 173-4 КУпАП) [3];

Булінг вчинений групою осіб або повторно протягом року малолітньою або неповнолітньою особою віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років, тягне за собою накладення штрафу на батьків або осіб, які їх замінюють, від ста (1700 грн.) до двохсот (3400 грн.) неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від сорока до шістдесяти годин (частина четверта статті 173-4 КУпАП) [3];

Разом з тим, якщо булінг вчиняють особи у віці від 16 до 18 років, але наявні пом'якшуючі обставини (щире каяття, усунення завданої шкоди, зміна поведінки на кращу, проходження психологічної реабілітації та занять з управління гнівом тощо) замість штрафу або громадських робіт можуть бути застосовані такі заходи впливу (стаття 24-1 КУпАП):

- 1) зобов'язання публічно або в іншій формі попросити вибачення у потерпілого;
- 2) попередження;
- 3) догана або сувора догана;

4) передача неповнолітнього під нагляд батькам або особам, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічному або трудовому колективу за їх згодою, а також окремим громадянам на їх прохання [3].

Контроль за дотриманням вказаних положень закону здійснюється керівниками закладів освіти які зобов'язані повідомляти про факти булінгу працівників органів Національної поліції України, які, в свою чергу, мають право у разі виявлення правопорушень у цій сфері складати щодо осіб протоколи про адміністративні правопорушення (стаття 255 КУпАП) [3].

Розгляд справ вказаної категорії Законом віднесено до компетенції суду. Перше рішення по булінгу було винесено суддею Бориспільського міськрайонного суду Київської області 5 лютого 2019 року. Саме тоді особу було визнано винною у скоєнні правопорушення, передбаченого ст.173-4 КУпАП України [12].

Найчастіше протоколи про адміністративне правопорушення складають на дії неповнолітніх, осіб у віці від 14 до 18 років. Далі – вікова група до 14 років, наразі

зафіксовано розгляд справи про діяння першокласника. Майже порівну йдуть вчителі та студенти, як повнолітні учасники освітнього процесу. Потрібно відзначити, що якщо виходити з положень ст. 10 Закону України “Про освіту”, то до системи освіти входить вища освіта і освіта дорослих, у тому числі післядипломна освіта, а за таких умов коло осіб, яких можна притягнути до відповідальності, суттєво розширюється. Власне перелік суб’єктів освітнього процесу, також передбачений у ч. 8 ст. 1 Закону України “Про освіту” – “8) здобувачі освіти – вихованці, учні, студенти, курсанти, слухачі, стажисти, аспіранти (ад’юнкти), докторанти, інші особи, які здобувають освіту за будь-яким видом та формою здобуття освіти”. Виходячи з цієї норми, будь-які протиправні діяння під час здійснення/отримання такими особами освітніх функцій/послуг – можна кваліфікувати як булінг та в подальшому вимагати притягнення до відповідальності винних [4].

Безпосередньо цькування (булінг) має наслідком лише адміністративну відповідальність. Однак у тих випадках, коли булінг має фізичний характер і завдає шкоди здоров’ю людини, окрім КУпАП, до кривдника застосовується Кримінальний кодекс України.

У разі вчинення булінгу, що призвів до замаху на самогубство або самогубства потерпілого, кримінальній відповідальності підлягатиме особа у віці від 16 років. До осіб віком від 11 до 16 років судом можуть бути застосовані примусові заходи виховного характеру.

Кримінальна відповідальність, за загальним правилом настає з 16 років, але за окремі види злочинів, особу може бути притягнуто до кримінальної відповідальності і з 14 років (наприклад умисне вбивство, умисне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження, крадіжку, грабіж, розбій, хуліганство).

У разі, якщо неповнолітній вчинив злочин невеликої або середньої тяжкості, щиро розкаювся та має бездоганну поведінку на момент встановлення вироку, до нього можуть бути застосовані такі примусові заходи виховного характеру: застереження; обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього; передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання; покладення на неповнолітнього, який досяг п’ятнадцятирічного віку і має майно, кошти або заробіток, обов’язку відшкодування заподіяних майнових збитків; направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує трьох років. Умови перебування в цих установах неповнолітніх та порядок їх залишення визначаються законом.

В інших випадках неповнолітні відповідають за злочин на загальних підставах, у тому числі до них може бути застосовано такі види покарань: штраф, громадські роботи, виправні роботи, арешт, позбавлення волі на певний строк.

Шкода фізичному здоров’ю в КК України визначається як нанесення тілесних ушкоджень різного ступеню важкості (легкі, середні, тяжкі) та завдання фізичного болю без спричинення тілесних ушкоджень (ст. 121, 122, 125 КК України). Під фізичним болем розуміється такий психічний стан особи, який характеризується стражданнями внаслідок фізичного впливу. Багаторазове спричинення болю називають мордуванням (ст. 126). Якщо умисне заподіяння фізичного болю або морального страждання мало на меті спонукати потерпілого/потерпілу вчинити дії, що суперечать його/її волі – це вже катування (ст. 127 КК України) [9].

Чинний КК України визначає, що особа у віці від 14 років несе кримінальну відповідальність, за ст. 121 “Умисне тяжке тілесне ушкодження”, ст. 122 “Умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження”. Тобто, дитина у віці від 14 років до 16 років

може бути притягнутою до кримінальної відповідальності, якщо заподіє однокласнику чи будь-якій іншій особі ушкодження, що можуть кваліфікуватися як середньої тяжкості або тяжкі [7].

Умисне тяжке тілесне ушкодження – це ушкодження, небезпечне для життя чи таке, що спричинило втрату будь-якого органу, його функцій, психічну хворобу, переривання вагітності, непоправне знівечення обличчя або інший розлад здоров'я, поєднаний зі стійкою втратою працездатності не менш як на одну третину.

До ушкоджень середньої тяжкості відносять ті, що спричинили тривалий розлад здоров'я строком понад 3 тижні (більш як 21 день) і втрату більш як третини працездатності. Осудність також настає з 14 років.

До легких ушкоджень відносять такі, що:

- мають незначні скороминущі наслідки, тривалістю не більш як шість днів (синець, подряпина тощо);
- короткочасний розлад здоров'я, тривалістю понад шість днів, але не більш як три тижні (21 день);
- незначна стійка втрата працездатності (до 10 %).

Відповідальність за вчинення легких ушкоджень настає з 16 років.

Згідно з КК України шкода психічному здоров'ю включена в ознаки, за якими визначається рівень тяжкості тілесних ушкоджень, зокрема, тяжкими визнаються такі ушкодження, що спричинили психічне захворювання, встановлене психіатричною експертизою.

У разі вчинення булінгу, що призвів до замаху на самогубство або самогубства потерпілого, кримінальній відповідальності підлягатиме особа у віці від 16 років. До осіб віком від 11 до 16 років судом можуть бути застосовані примусові заходи виховного характеру.

Відповідно до ст. 121 КК України умисне тяжке тілесне ушкодження, тобто умисне тілесне ушкодження, небезпечне для життя в момент заподіяння, чи таке, що спричинило втрату будь-якого органу або його функцій, каліцтво статевих органів, психічну хворобу або інший розлад здоров'я, поєднаний зі стійкою втратою працездатності не менш як на одну третину, або переривання вагітності чи непоправне знівечення обличчя, – карається позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років [9].

Умисне тяжке тілесне ушкодження, вчинене способом, що має характер особливого мучення, або вчинене групою осіб, а також з метою залякування потерпілого або інших осіб, чи з мотивів расової, національної або релігійної нетерпимості, або вчинене на замовлення, або таке, що спричинило смерть потерпілого, – карається позбавленням волі на строк від семи до десяти років.

Відповідно до ст. 122 КК України умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження, тобто умисне ушкодження, яке не є небезпечним для життя і не потягло за собою наслідків, передбачених у ст. 121 цього Кодексу, але таке, що спричинило тривалий розлад здоров'я або значну стійку втрату працездатності менш як на одну третину, – карається виправними роботами на строк до двох років або обмеженням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на строк до трьох років. Ті самі дії, вчинені з метою залякування потерпілого або його родичів чи примусу до певних дій або з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості, – караються позбавленням волі від трьох до п'яти років [9].

З огляду на наявну в Україні практику, найчастіше дії булерів кваліфікуються як хуліганство (ст. 296 КК України). Так, Заліщицьким відділом Чортківської місцевої прокуратури скеровано до суду кримінальне провадження за ч. 2, ч. 4 ст. 296 (хуліганство

вчинене групою осіб, із застосуванням предметів заздалегідь заготовлених для нанесення тілесних ушкоджень) та ч. 2 ст. 146 КК України – (незаконне позбавлення волі малолітнього). Під час досудового розслідування встановлено, що 5 листопада 2017 року група осіб у складі 5 чоловік (3 з яких неповнолітні та один малолітній), перебуваючи на вулиці одного із сіл Заліщицького району, схопили малолітнього потерпілого та надягнувши хлопцеві на голову 2 поліетиленових кульки, обмотали його тіло скотчем. Незважаючи на плач та крики малолітнього, обвинувачені помістили хлопця в багажне відділення автомобіля і відвезли потерпілого на закинуту територію тракторної бригади. Там обвинувачені побили потерпілого та, погрожуючи фізичною розправою, направили на малолітнього предмет, схожий на пістолет та декілька разів натиснули на спусковий гачок, після чого припинили свої злочинні дії, перед тим записавши їх на камеру мобільного телефона [13, с. 291].

Діти-булери до 16 років, які вчинили дії, що утворюють склад катування, не несуть кримінальної відповідальності за ст. 127 КК України, оскільки ч. 2 ст. 22 КК України цей злочин не передбачено у переліку тих, кримінальна відповідальність за які настає з 14 років [8, с. 109].

Великі сумніви щодо ефективності юридичної відповідальності неповнолітніх викликає той аспект, що адміністративне стягнення у вигляді штрафу, передбачене за булінг, фактично здебільшого покладається на батьків булерів або осіб, що їх замінюють. З юридичної точки зору це є вірним, проте з психологічної точки зору – це буде малоефективним. В даному випадку треба не карати, а пояснювати потенційним булерам, їхнім жертвам та просто свідкам цих дій до чого акти насильства в кінцевому випадку можуть привести. А наслідки є неприємно вражаючими: для жертв булінгу це починається з психологічної травми і закінчується суїцидом, для булера адміністративна відповідальність може стати реальним строком вже за кримінальним законодавством.

Сподіваємося, що законодавчі зміни у поєднанні з психолого-педагогічною роботою принесуть позитивні результати, спрямовані на протидію булінгу в українському суспільстві.

Згідно зі ст. 16 Конвенції про права дитини, остання має право на захист від незаконного посягання на її честь і гідність [14]. Тому головним обов'язком держави є вжиття усіх заходів соціального, адміністративного, кримінально-правового та іншого характеру з метою надання дитині права на повноцінний та гармонійний розвиток особистості.

В Україні проблемою булерства активно опікується Уповноважений Президента України з прав дитини (омбудсмен). Український інститут дослідження екстремізму та Інформаційне агентство “Главком” за підтримки Уповноваженого президента України з прав дитини презентували спеціальний проект з протидії булінгу в школі “Стоп шкільний терор” (“Безпечна школа”). Працює Національна дитяча лінія довіри (за коротким номером 116-111). Упроваджується Програма “Профілактика та подолання булінгу у закладах освіти” (укладач Е. Воронцова). У 2017 році створено Управління ювенальної превенції, що є результатом виконання “Пекінських правил”, ухвалених Генасамблеєю ООН, де чітко вказано, що в правоохоронній системі мають бути “дитячі” поліцейські, які добре володіють законодавством, пройшли відповідну підготовку та працюють з дітьми, що вчинили правопорушення або стали свідками, жертвами злочину. В навчальних закладах реалізується проект “Школа і поліція”.

У 2018 році у Верховній Раді України зареєстровано законопроект, який передбачає штрафи за булінг. У рамках закону до відповідальності можуть бути притягнені діти, їхні батьки, вчителі та директор школи. На профілактику мобінгу і булінгу потенційно

працюватиме і розвиток інклюзивного освітнього простору, зокрема створення у школах інклюзивних класів. У країнах Євросоюзу дедалі активніше досліджують зв'язок між проявами шкільного насильства і схильністю до радикальних дій та участі в екстремістських рухах. У зв'язку з цим Рада Європи запустила в Албанії спеціальний трирічний проект боротьби з булінгом та екстремізмом вартістю у 600 тис. Євро, який було завершено 31 січня 2019 року. Його мета – створення нової шкільної культури, що ґрунтується на пріоритеті прав людини та демократії для викорінення булінгу зі школи і створення безпечного навчального середовища [15].

В Україні організаціями, що займаються проблемами булінгу є UNICEF (інформування батьків та дітей про булінг та протидія йому), Благодійний фонд “Kiddo” (протидія булінгу), Громадська організація “Студена” (недискримінаційне навчання), Український інститут дослідження екстремізму (дитяче насильство), Жіночий консорціум України (попередження та подолання насильства в дитячому середовищі), Український фонд “Благополуччя дітей” (вчить дитину захищати себе), Міжнародний жіночий правозахисний центр “Ла Страда-Україна” (протидія насильству в сім'ї та школі) [5, с. 38], “Docudays UA” (кампанія проти кібербулінгу), “StopSexting” (захист дітей від сексуального насилля в Інтернеті), громадська організація “Всеукраїнське об'єднання протидії булінгу! Мої безпечні друзі “My safety friends” (мобільний додаток проти булінгу – чат з психологом (в тому числі анонімний), громадська організація “безпечний світ” (правоосвітництво, профілактика і протидія булінгу, проведення тренінгів з дитячої безпеки).

Від того, в якій атмосфері перебувають діти, залежить їхній настрій, їхнє здоров'я, їхнє бажання вчитися, приходити до закладу освіти. Безпечна, доброзичлива атмосфера, заснована на довірі і повазі, є найкращою основою, щоб запобігти булінгу (цькуванню) в закладі освіти.

Прояви насильства, в тому числі булінгу (цькування), можуть статися внаслідок різних причин. Щоб такі прояви траплялися якомога рідше і не переростали в системне явище, кожен заклад освіти має розробити комплекс заходів для протидії булінгу (цькуванню).

У комплексному підході можна відзначити два ключові напрямки: управлінський і просвітницький. Управлінський підхід організовує та реалізує керівник/керівниця закладу освіти. Він включає в себе:

- здійснення аналізу ситуації у закладі освіти (фізичного та емоційно-психологічного середовища), зокрема шляхом опитування учнів/учениць та працівників/працівниць щодо відчуття себе в безпеці під час роботи та навчання;
- вироблення офіційної позиції закладу освіти щодо булінгу (цькування) та інформування про неї всіх учасників освітнього процесу;
- розроблення правил поведінки для всіх – учнів, батьків, вчителів та інформування про них;
- визначення обов'язків та відповідальності учасників освітнього процесу щодо створення та дотримання безпечної поведінки в закладі освіти;
- проведення інструктажів працівників/працівниць, учнів/учениць та батьків [15].

Педагоги та батьки вважають, що найефективнішими діями, які сприятимуть зниженню кількості випадків насильства в освітньому середовищі є проведення систематичних просвітницьких заходів з ненасильницької поведінки (61,7 % – батьків, 89,7 % – педагогів), впровадження якісних профілактичних програм (51,3 % – батьків, 76,0 % – педагогів), створення антибулінгової політики (51,0 % – батьків, 80,8 % – педагогів) [2, с. 4].

Просвітницький підхід – це інформування, пояснення, формування навичок толерантної та ненасильницької поведінки, спілкування та взаємодії всіх учасників/учасниць освітнього процесу.

Провідну роль у боротьбі з булінгом відведено педагогічним працівникам закладів освіти, на яких, зокрема, покладено обов'язки щодо проведення з учасниками освітнього процесу виховної роботи із запобігання та протидії булінгу; інформаційно-просвітницьких заходів; необхідності невідкладного інформування визначені законом органи про випадки булінгу, що стали їм відомі; організації роботи практичного психолога та/або соціального педагога з постраждалими дітьми тощо.

Сьогодні Україна, на відміну від інших держав світу, знаходиться на початковому етапі становлення антибулінгової стратегії. Держава дуже послідовно намагається вдаватися до будь-яких реформ аби вони були максимально дієвими та ефективними, а саме, спочатку, перед запровадженням відповідних законодавчих новел щодо булінгу, уже Міністерством освіти і науки України планувалося проведення циклу навчальних тренінгів для вчителів і школярів щодо попередження булінгу в Україні. Це є достатньо обґрунтованим рішенням, за якого відбувається роз'яснювальна робота серед учасників освітнього процесу про фактичний згубний вплив булінгу та його наслідки. Ще одним із аргументів необхідності проведення подібних програм є те, що під час таких тренінгів вчителів навчають основам правильної зовнішньої й психологічної допомоги всім тим, хто є жертвами цього явища [17, с. 273].

Для забезпечення виконання завдань, покладених на заклади освіти з питань запобігання і протидії булінгу, потрібно проводити таку роботу у координації із службами у справах дітей, підрозділами органів Національної поліції України, органами опіки і піклування, громадськими організаціями тощо; виносити зазначені питання на розгляд педагогічних рад.

Шляхом залучення до просвітницької діяльності громадських організацій, працівників органів ювенальної превенції, шкільних офіцерів поліції таку роботу можна зробити більш різноманітною і цікавою для дітей.

Принципи дотримання прав людини, толерантної поведінки, недискримінації, співробітництва та взаємоповаги рекомендовано зробити наскрізними темами для уроків, тематичних заходів, зустрічей, бесід, консультацій.

Сьогодні, в усіх школах є психологи та соціальні працівники, які здійснюють соціальний патронаж задля виявлення та попередження шкільного цькування. Вони провадять декілька видів діяльності щодо попередження булінгу: початкові лекції, роз'яснювальні бесіди, тестування, для молодших вікових категорій – розмальовки, картинки тощо. Також є можливим надання комплексної допомоги певній родині (прийом дитини у психолога проводиться разом із батьками для допомоги у взаєморозумінні).

Нажаль, є сумнівною дієвість допомоги психолога, адже часто у школі працюють психологи без необхідного професійного досвіду (випадки цькування вважаються одними з найскладніших випадків з професійної точки зору, а тим більше, коли воно відбувається у дитячому колективі), тому учні просто не сприймають їхні поради та рекомендації належним чином [16].

Важливим аспектом, якому не приділяється достатня кількість уваги на практиці, є, на нашу думку, робота кваліфікованого психолога не тільки з дітьми, а й з їх батьками, оскільки вони можуть опосередковано бути причетними до булінгу. Вже неодноразово наголошувалося на тому, що небезпека булінгу полягає у тому, що справляється надпотужний вплив на психіку дитини, який може мати наслідки в її житті у майбутньому. Тому батьки також не завжди можуть адекватно оцінювати ситуацію, до

якої причетна їх дитина. Вкрай важливим є те, аби батьки також були залучені до психологічної допомоги, що надається дитині, адже часто надemoційний прояв агресивної поведінки булера є реакцією на непорозуміння в сім'ї.

Дуже важливо щоб практичний психолог та соціальний педагог, як і решта працівників закладу освіти, мали необхідні компетентності і могли попередити, виявити та протидіяти булінгу (цькуванню). Варто пам'ятати, що булінг (цькування) негативно впливає на психічне здоров'я всіх сторін цього явища, тому психологічна служба повинна надати необхідну підтримку, психологічну допомогу та супровід усім учасникам/учасницям випадку. Для цього можна запровадити консультаційні години у практичного психолога, соціального педагога, розмістити скриньки довіри та інформацію про телефони довіри. Телефони довіри (на екран): – Дитяча лінія 116 111 або 0 800 500 225 (з 12.00 до 16.00); – Гаряча телефонна лінія щодо булінгу 116 000; – Гаряча лінія з питань запобігання з попередження домашнього насильства, торгівлі людьми та гендерної дискримінації 116 123 або 0 800 500 335; – Уповноважений Верховної Ради з прав людини 0 800 50 17 20; – Уповноважений Президента України з прав дитини 044 255 76 75; – Центр надання безоплатної правової допомоги 0 800 213 103. Потрібно зробити так, щоб вся необхідна інформація була у відкритому доступі, а також була написана простою і зрозумілою мовою. Її потрібно розмістити на веб-сайті закладу, дощі оголошень, поширити під час батьківських зборів [16].

Більшість антибулінгових заходів спрямовані на припинення ситуації, що вже сталася, та притягнення до відповідальності винних осіб. Проте досвід зарубіжних країн доводить те, що пріоритет має надаватися профілактиці булінгу.

Висновки.

Правовими засобами протидії булінгу є: законодавче визначення поняття булінгу; встановлення адміністративної відповідальності за цькування учасника освітнього процесу, за неповідомлення керівником закладу освіти уповноваженим підрозділам органів Національної поліції України про випадки булінгу; законодавче закріплення прав та обов'язків здобувачів освіти, їх батьків, педагогічних, науково-педагогічних, наукових працівників, інших осіб, які залучаються до освітнього процесу, спрямованих на протидію булінгу; законодавче закріплення повноважень керівників закладів освіти, їх засновників, Міністерства освіти і науки України, державних органів, до сфери управління яких належать заклади освіти, освітнього омбудсмена, органів місцевого самоврядування, громадських організацій щодо протидії булінгу.

Норми Закону України від 18.12.18 р. № 2657-VIII "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)" встановлюють адміністративну відповідальність і не передбачають внесення змін до Кримінального кодексу України стосовно запровадження кримінальної відповідальності за скоєння правопорушень, пов'язаних з булінгом (цькуванням), оскільки скоєння правопорушником при вчиненні булінгу (цькування) інших дій, кваліфікуються відповідними статтями Кримінального кодексу України.

Безпосередньо цькування (булінг) має наслідком лише адміністративну відповідальність для неповнолітніх осіб. Однак у тих випадках, коли булінг має фізичний характер і завдає шкоди здоров'ю людини, окрім КУпАП, до кривдника застосовується КК України, особу може бути притягнуто до кримінальної відповідальності і з 14 років (за умисне вбивство, умисне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження, доведення до самогубства, хуліганство, катування).

Ефективність заходів кримінально-правового впливу на немолодітніх повинна забезпечуватися дотриманням розумного балансу його каральних і виховних аспектів.

Розв'язанню проблеми булінгу повинні сприяти керівники закладів освіти, педагоги, працівники служби у справах дітей, ювенальна поліція й інституції громадянського суспільства, які можуть долучитися до протидії насильству над дітьми.

Україна має вивчати і запозичувати міжнародний досвід у цій сфері, особливо тих країн, де вже діють спеціальні програми, аналіз яких підтвердив високі результати – освітнє середовище стало більш безпечним, зменшилася кількість випадків булінгу й інших антисоціальних проявів. Кращим варіантом дій буде профілактика булінгу. Саме вжиття превентивних заходів є найефективнішим способом, адже вони попереджають власне конфліктні ситуації булінгу, а відповідно, його імовірні негативні наслідки.

Використана література

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню): Закон України від 18.12.18 р. № 2657-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19> (дата звернення: 14.10.2020).
2. Протидія булінгу в закладі освіти: системний підхід: методичний посібник / Андрєєнкова В.Л., Мельничук В.О., Калашник О.А. Київ: ТОВ “Агентство “Україна”, 2019. 132 с.
3. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.84 р. № 8073-X (в редакції від 07.02.20 р.). *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1984. Додаток до № 51. Ст. 1122.
4. Про освіту: Закон України від 05.09.17 р. № 2145-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 38-39. Ст. 380.
5. Градова Ю., Артаманова М. Нормативно-правове регулювання булінгу: національний та зарубіжний досвід. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія “ПРАВО”*. Вип. 28. 2019. С. 33-41.
6. Гомзяк І. Правозастосовна практика стосовно булінгу: що необхідно знати правозахиснику. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>. (дата звернення: 15.01.2022).
7. Мельничук О.Ф. Правові засоби протидії булінгу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія “Право”*. 2019. Вип. 55. Т. 2. С. 44-47.
8. Іваній О.М. Соціальна та кримінально-правова характеристика булінгу. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2018. Вип. 3. Т. 2. С. 107-110.
9. Кримінальний кодекс України. Київ: Центр навчальної літератури. 2020. 175 с.
10. Проць О.Є., Романків Р.В. Протидія булінгу: правові аспекти захисту дітей від насильства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія “Право”*. 2020. Вип. 60. С. 127-130.
11. Цивільний кодекс України. Київ: Центр навчальної літератури. 2021. 296 с.
12. В Україні суд виніс перше рішення за булінг у школі. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/v-ukrayini-sud-vinis-pershe-rishennya-za-buling-u-shkoli-1296255.html> (дата звернення: 15.01.2022).
13. Козяченко В.В., Семегіна Д.І. Булінг в Україні як нове поняття хуліганства серед неповнолітніх. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 5. С. 289-292.
14. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 р. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/uk/convention> (дата звернення: 15.01.2022).
15. Алексєнко Т.Ф. Булінг і мобінг: причини розвитку і шляхи профілактики URL: http://lib.iitta.gov.ua/712116/1/01_18 (дата звернення: 15.01.2022).
16. Скорбун І., Флярковська О., Усатенко Г. Організація протидії та попередження булінгу (цькуванню) в закладі освіти. URL: <https://nupp.edu.ua/uploads/files/0/main/deps/ps/buling/module2/konspekt.pdf> (дата звернення: 15.01.2022).

~~~~~ * * * ~~~~~